

Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa UMCS
Zakład Historii Państwa i Prawa

Andrzej WRZYSZCZ

Delimitacja guberni chełmskiej (1912–1914)

Delimitation des Cholmer Gouvernements (1912–1914)

Sprawa utworzenia guberni chełmskiej i wyłączenia jej spod władzy generał-gubernatora warszawskiego była jednym z najważniejszych problemów politycznych w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Był to problem niezwykle złożony ze względu na skomplikowane stosunki narodowościowe i religijne, które kształtowały się na przestrzeni wielu wieków.

Od początku państwowości polskiej tereny późniejszej ziemi chełmskiej stanowiły obszar sporny między Polską a Rosją i wielokrotnie zmieniały swoją przynależność państwową. Dopiero od r. 1377 zostały włączone w sposób trwały do Korony Polskiej. Po III rozbiórze Chełmszczyzna na krótko dostała się pod panowanie austriackie, a od r. 1809 weszła w skład Księstwa Warszawskiego, a potem Królestwa Polskiego. Kilkakrotnie w swej historii Chełm pełnił rolę stolicy różnych jednostek administracyjnych, ale obszar i kształt tych jednostek był bardzo zmienny¹. Chełmszczyzna leżała zawsze na pograniczu większych organizmów polityczno-terytorialnych (Polska–Ruś, Korona–Litwa, Rosja–Austria–Prusy, Księstwo Warszawskie–Rosja, Królestwo Polskie–Rosja) i bez przerwy ścierały się tutaj wpływy kulturalne dwóch narodowości słowiańskich: polskiej i ruskiej (ukraińskiej).

Jeszcze bardziej skomplikowane były sprawy religijne. Na ziemi chełmskiej istniały obok siebie dwa kościoły: rzymskokatolicki i prawosławny. W latach 1595 i 1596 na synodach w Brześciu Litewskim zawarta została unia kościelna między tymi wyznaniem, obejmująca całą Rzeczpospolitą. Cerkiew prawosławna uznała

¹ *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, Lublin 1932, t. II, ss. IX–XI – wstęp pióra K. Sochaniewicza; W. Ćwik, J. Reder: *Rozwój administracyjno-terytorialny Ziemi Chełmskiej* [w:] *Ziemia Chełmska*, Lublin 1961, ss. 9–34; *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918*, opracowali: W. Trzebiński (tekst), A. Borkiewicz (mapy), [w:] *Dokumentacja geograficzna*, Warszawa 1956, z. 4, ss. 1–100.

zwierzchnictwo papieża, ale zachowała własną hierarchię kościelną i wschodnią liturgię. Losy powstałego w ten sposób obrządku greckokatolickiego w dawnej Polsce kształtowały się bardzo różnie, ale na terenie Chełmszczyzny zdobył on sobie trwałą pozycję. Dotychczasowa chełmska diecezja prawosławna przekształciła się w diecezję obrządku greckokatolickiego. Zasady unii sprzyjały asymilacji ludności polskiej i ruskiej zamieszkującej te tereny. Rozbiory Polski, w wyniku których większość diecezji greckokatolickich znalazła się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, przesądziły o losach tego obrządku, traktowanego jako instrument polonizacji i latynizacji wschodnich kresów dawnej Rzeczypospolitej. Stopniowo likwidowano prawne i liturgiczne związki tego obrządku z wyznaniem rzymskokatolickim. W r. 1839 władze carskie zlikwidowały unię na terenie Rosji, a w r. 1875 ten sam los spotkał chełmską diecezję greckokatolicką w Królestwie Polskim². Unitów administracyjnie zaliczono do wyznawców prawosławia i przy pomocy represji policyjno-wojskowych starano się wprowadzić to postanowienie w życie. Społeczeństwo Chełmszczyzny i Podlasia przyjęło tę decyzję bardzo wrogo i przez następne kilkadziesiąt lat dość skutecznie opierało się naciskom cerkwi prawosławnej. Dlatego też po wydaniu przez cara Mikołaja II ukazu tolerancyjnego 17 IV 1905 r., który umożliwiał porzucenie wiary prawosławnej, większość unitów zdecydowała się na przyjęcie katolicyzmu³. Ta masowa ucieczka od prawosławia zmobilizowała miejscowe duchowieństwo tego wyznania. Najwyższy jego przedstawiciel, biskup chełmski Eulogiusz, rozpoczął uporczywą kampanię propagandową mającą na celu odłączenie wschodnich części guberni lubelskiej i siedleckiej od Królestwa Polskiego i utworzenie nowej guberni chełmskiej, w której przewagę liczebną miałyby ludność ruska⁴.

Warto zaznaczyć, że projekty wydzielenia wschodnich części Królestwa Polskiego w odrębną gubernię i wyjęcia jej spod władzy generał-gubernatora warszawskiego pojawiały się od r. 1864 już kilkakrotnie, ale zawsze dotychczas po głębszym zbadaniu sprawy władze rosyjskie uznawały taką reorganizację za niecelową⁵. Tym razem jednak zabiegi biskupa Eulogiusza zostały uwieńczone powodzeniem. Po ukończeniu długotrwałych prac przygotowawczych projekt odpowiedniej ustawy został skierowany do Dumy Państwowej w maju 1909 r. Spowodowało to mobilizację polskiej opinii publicznej. Rozpoczęła się kampania publicystyczna i parlamentarna skierowana przeciwko projektowi. Działania

² K. Chodynicki: *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, Zarys historyczny, 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 293; A. Korobowicz: *Kler greckounicki w Królestwie Polskim (1815–1875)*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. IX, ss. 241–242, 258–261; *id.*: *Zależność obrządku greckounickiego w Królestwie Polskim od wyższych władz duchownych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. XXII, z. 2, ss. 47–57; *id.*: *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego (1815–1875)*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio F 1965, vol. XX, 9, ss. 145–157.

³ L. Wasilewski: *Chełmszczyzna i sprawa jej oderwania*, Kraków [ok. 1913], ss. 18–25; H. Wiercieński: *W sprawie wydzielenia Chełmszczyzny*, Warszawa 1910, s. 22; M. Kowalski *Unici Międzyrzeczczyny w walce o polskość*, „Rocznik Międzyrzecki 1978, t. X, ss. 34–45. Daty dzieł w artykule podawane są według starego stylu.

⁴ P. Wieczorkiewicz: *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, [w:] *Historia XIX i XX wieku, Studia i szkice*, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 1979, ss. 86–98.

⁵ *Id.*: *Z genezy projektu wydzielenia Chełmszczyzny*, „Rocznik Lubelski” 1981/1982, t. XXIII/XXIV, ss. 112–113, 117–123.

te nie przyniosły jednak pozytywnego efektu. Mimo burzliwych dyskusji w trakcie obrad plenarnych Dumy 14 VI 1912 r. uchwalono ustawę *O utworzeniu ze wschodnich części guberni lubelskiej i siedleckiej odrębnej guberni chełmskiej z wyjęciem jej spod zarządu generał-gubernatora warszawskiego*. Ustawa ta 23 VI 1912 r. użyła sankcję cesarską⁶.

Na podstawie tej ustawy stolicą nowej guberni zostawał Chełm, a w jej skład miały wejść następujące terytoria:

1) z dotychczasowej guberni siedleckiej: cały powiat bialski i znaczne części powiatów: konstantynowskiego, radzyńskiego (bez Radzynia) i włodawskiego;

2) z guberni lubelskiej: całe powiaty hrubieszowski i tomaszowski, 5 wsi gminy Ludwin powiatu lubartowskiego, prawie cały powiat chełmski (z wyjątkiem gminy Brzeziny) oraz znaczne części powiatów: krasnostawskiego (bez Krasnegostawu), zamojskiego (z Zamościem) i biłgorajskiego (z Biłgorajem).

Nowa gubernia składała się z 8 powiatów: bialskiego, biłgorajskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, konstantynowskiego, tomaszowskiego, włodawskiego i zamojskiego. Bardzo niespójny był system nadzoru nad nową gubernią. Ogólny nadzór administracyjny miał sprawować minister spraw wewnętrznych, w sprawach wojskowych w dalszym ciągu kompetencje zwierzchnie posiadał generał-gubernator warszawski, a w dziedzinie zarządu dobrami państwowymi właściwy był odpowiedni urząd mający siedzibę w Żytomierzu. Gubernia siedlecka została zlikwidowana, a jej terytoria, których nie włączono do guberni chełmskiej, przeszły do guberni lubelskiej, z wyjątkiem powiatu węgrowskiego, który został przyłączony do guberni łomżyńskiej⁷.

Kwestia wydzielenia guberni chełmskiej znalazła szerokie odbicie w literaturze historycznej. Dotyczy to zarówno prac parlamentarnych w III Dumie Państwowej, jak i wielu różnych problemów związanych z przygotowaniem projektu wyodrębnienia Chełmszczyzny⁸. Natomiast brakuje dotychczas opracowań dotyczących praktycznego funkcjonowania nowej guberni po r. 1912⁹. Wydaje się, że taki kierunek badań mógłby wzbogacić wiedzę historyczną na temat sprawności administracji carskiej, a także zweryfikować poglądy co do faktycznego funkcjonowania systemu nadzoru nad nową gubernią. Opracowanie charakterystyki okresu istnienia guberni chełmskiej mogłoby też dać odpowiedź na pytanie,

⁶ *Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Prawitelstwa izdawajemoje pri Prawitelstwujuszczem Sienacie*, 4 VII 1912, nr 128, odtąd pierwszy, st. 1120 – „Ob obrazowaniu iz wostocznych czastiej Lublinskoj i Siedleckoj guberni osoboj Chołmskoj guberni s izjatijem jejo iz uprawlenija Warszawskiego genierał-gubernatora; M. Wierchowski: *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966, ss. 179–204.

⁷ Wierchowski: *op. cit.*, ss. 187, 203; W. Ćwik, J. Reder: *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 107; *Podziały administracyjne...*, ss. 96–99.

⁸ Oprócz wyżej wymienionych pozycji warto przytoczyć: L. Dymś z a: *Sprawa chełmska*, Warszawa 1911; M. Tańska: *Sprawa chełmska*, Warszawa 1918; L. Wasilewski: *Dzieje męczęńskie Podlasia i Chełmszczyzny*, Kraków 1916; H. Wiercieński: *Jeszcze z powodu wydzielenia Chełmszczyzny* Kraków 1913; M. Wierchowski: *Sprawa Chełmszczyzny w rosyjskiej Dumie Państwowej*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1966, t. LVII, z. 1, ss. 97–125 i n.

⁹ Jedynym wyjątkiem jest artykuł A. Korobowicza dotyczący sądownictwa w guberni chełmskiej. A. Korobowicz: *Projekt i przygotowania do organizacji sądownictwa w guberni chełmskiej*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio G 1988, vol. XXXV, ss. 183–199.

czy cele założone przez hierarchię cerkwi prawosławnej i władze rosyjskie były rzeczywiście osiągnięte, czy naprawdę ten administracyjny zabieg prowadził w kierunku umocnienia „rosyjskości” tych ziem.

*
* *
*

Nominację na gubernatora chełmskiego otrzymał dotychczasowy gubernator siedlecki, Aleksander Wołyń. Data 1 IX 1913 r. jest uznawana za formalny początek funkcjonowania tej nowej jednostki administracyjnej. Od tego dnia funkcjonowały urzędy administracyjne szczebla gubernialnego podległe Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Były to: rząd gubernialny, kancelaria gubernatora, gubernialny urząd do spraw włościańskich, gubernialny komitet statystyczny, gubernialny urząd do spraw powinności wojskowej oraz instytucje policyjne¹⁰.

Jednakże pierwszą czynnością rosyjskich władz administracyjnych, zmierzającą do wprowadzenia w życie ustawy z 23 VI 1912 r., było ustanowienie i przeprowadzenie w terenie dokładnej linii granicznej, oddzielającej gubernie chełmską i lubelską. Przygotowania zmierzające do realizacji tego celu podjęto już latem i jesienią 1912 r. Generał-gubernator warszawski na polecenie ministra spraw wewnętrznych 25 VII 1912 r. wysłał do gubernatorów siedleckiego i lubelskiego pisma, w których zobowiązywał władze gubernialne do opracowania propozycji mających na celu rozwiązanie dwóch najbardziej palących w ówczesnym czasie kwestii. Chodziło o możliwie najszybsze przeprowadzenie w terenie nowej granicy gubernialnej oraz o uporządkowanie podziału terytorialnego w ramach guberni lubelskiej i chełmskiej (zmiany w składzie powiatów i gmin spowodowane przez linię graniczną)¹¹. Gubernator siedlecki zasięgnął w tej sprawie opinii władz powiatowych (naczelników powiatów i powiatowych komisarzy do spraw włościańskich) i przez kilka tygodni trwała korespondencja między miastami powiatowymi a stolicą guberni. Raporty naczelników i komisarzy powiatów: bialskiego, konstantynowskiego, włodawskiego, radzyńskiego i siedleckiego zawierały informacje dotyczące liczby ludności w poszczególnych powiatach i gminach oraz wymieniały nazwy wsi leżących na przewidywanej linii granicznej. Wsie te posiadały bowiem plany swych ziem, bardzo potrzebne do prac mierniczych w terenie¹². Na podstawie tych informacji i propozycji 25 X 1912 r. gubernator siedlecki sporządził dla generał-gubernatora warszawskiego sprawozdanie, w którym przedstawił kilkustronicowy, szczegółowy projekt nowego przydziału administracyjnego wsi i gmin przedzielonych granicą gubernialną, będący całościowym ujęciem opracowań powiatowych. Co do sposobu przeprowadzenia granicy wypowiedział się dość lakonicznie. Uznał mianowicie, że na granicach ziem

¹⁰ *Sobranije zakonienij i rasporiazenij prawitelstwa izdawajemoje pri Prawitelstwujuszczem Sienatie*, 28 VII 1913, nr 161, *otdiel pierwyj*, st. 1495 – „*Ob ustanowlenii sztatow Chołmskich gubernskich ucziezdienij Ministerstwa Wnutriennych Dieł i Chołmskiego gorodskiego policejskiego uprawlenija*”, art. II, III, XI.

¹¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Kancelaria Gubernatora Siedleckiego (KGS), nr 941 a, k. 1–2; APL, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich (LGUSWł), nr 300, k. 8.

¹² APL, KGS, nr 941a, k. 3–33, 36–77.

tych wsi, które są już zmierzone i posiadają odpowiednie plany, należy ustawić tylko znaki graniczne i nanieść przebieg linii granicznej na opracowywaną mapę, a na pozostałych odcinkach trzeba przeprowadzić dokładne pomiary i prace polowe. Wypowiedział się także w kwestii składu komisji delimitacyjnej, proponując udział komisarzy powiatowych ze względu na ich znajomość miejscowych warunków oraz przedstawicieli Banku Włościańskiego i zarządu majątków państwowych¹³. Podobne prace przygotowawcze podjęto także w guberni lubelskiej. Odpowiednie pismo wysłane zostało przez gubernatora lubelskiego już 9 VIII 1912 r. Ta szybka reakcja spowodowana była pominięciem nowego podziału terytorialnego, kwestii, którą należało rozstrzygnąć, według władz guberni lubelskiej, dopiero po ustanowieniu granicy. Zaproponowano następujący skład komisji powiatowych: naczelnik powiatu lub jego zastępca, komisarz do spraw włościańskich i geometra powiatowy. Miały one pracować w obecności właścicieli przygranicznych ziem¹⁴. Na przełomie grudnia i stycznia gubernatorzy lubelski i siedlecki uzupełnili swoje raporty informacjami dotyczącymi przewidywanych wydatków związanych z pracami nad ustanowieniem w terenie granicy guberni lubelskiej i chełmskiej (diety i delegacje członków komisji, koszty znaków granicznych itp.)¹⁵.

Po tych przygotowaniach, dających władzom w Warszawie i Petersburgu wstępny obraz miejscowych warunków, rozpoczął się etap właściwych prac delimitacyjnych. Na początku lutego 1913 r. generał-gubernator warszawski powołał specjalne komisje, które miały za zadanie:

1) dokładne określenie i wytyczenie w terenie granicy pomiędzy gubernią lubelską a gubernią chełmską;

2) przyłączenie do nowych powiatów i gmin miejscowości, które zostały odzielone granicą gubernialną od dotychczasowych centrów administracyjnych.

Ta druga kwestia jest tak obszerna i okazała się na tyle skomplikowana w praktyce, że zasługuje niewątpliwie na odrębne opracowanie. Dlatego też działania komisji delimitacyjnych podejmowane w tej sprawie zostaną w niniejszym artykule pominięte, a główna uwaga zostanie zwrócona na czynności tych organów związane z realizacją zadań określonych w pkt 1.

Organami delimitacyjnymi były trojakiemu rodzaju specjalne komisje: powiatowe, 2 gubernialne i międzygubernialna. Komisje powiatowe składały się obligatoryjnie z 3 osób: komisarza do spraw włościańskich (jako przewodniczącego komisji), naczelnika powiatu i mierniczego, który był powiatowym urzędnikiem podległym komisarzowi. Przewidywano możliwość powołania do składu komisji przedstawicieli miejscowych urzędów, których kompetencje mogły zostać naruszone w trakcie delimitacji. Decyzję taką mógł podjąć przewodniczący komisji. W praktyce przepis ten był stosowany rzadko¹⁶. Skład komisji gubernialnej był nieco szerszy. Przewodniczył jej gubernator, a członkami byli: wicegubernator, stały członek urzędu do spraw włościańskich, geometra gubernialny (*mieżewoj*

¹³ *Ibid.*, k. 85–90.

¹⁴ APL, LGUSWł, nr 300, k. 8.

¹⁵ *Ibid.*, k. 10–11; APL, KGS, nr 941a, k. 92–94.

¹⁶ Korobowicz: *Projekt...*, s. 187; APL, Kancelaria Gubernatora Chełmskiego (KGCh), nr 2, nie fol. – Pismo generał-gubernatora warszawskiego do gubernatora siedleckiego z 4 II 1913 r., nr 471/5.

rewizor), komisarze i naczelnicy powiatów, w których powołano komisje powiatowe. Również przewodniczący komisji mógł powołać do jej składu zainteresowanych przedstawicieli różnych urzędów i w przeciwieństwie do komisji powiatowych przepis ten wykorzystywano dosyć często. W skład lubelskiej komisji gubernialnej powołano bowiem czasowo naczelnika straży ziemskiej z powiatu zamojskiego oraz naczelnika radomskiego zarządu majątków państwowych. Ten ostatni znalazł się zresztą także w składzie komisji gubernialnej siedleckiej. Po 1 IX 1913 r. komisja siedlecka przestała istnieć, a jej kompetencje przejęła chełmska komisja gubernialna, w składzie której występował dodatkowo kierownik izby skarbowej. Zespół komisji międzygubernialnej tworzyli: pomocnik generał-gubernatora warszawskiego jako przewodniczący oraz gubernatorzy: lubelski i siedlecki i geomestry gubernialni z Lublina i Siedlec (potem Chełma) jako członkowie¹⁷. Niestety, w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie nie zachowały się akta dotyczące funkcjonowania tej komisji i dlatego jej działalność oceniać możemy wyłącznie na podstawie poleceń i rozkazów wysyłanych do władz gubernialnych i powiatowych. Wymienione wyżej komisje miały funkcjonować jako hierarchiczna trójstopniowa struktura, mająca całkowite i wyłączne kompetencje w sprawie delimitacji. Działające w pierwszej instancji komisje powiatowe miały obowiązek przekazać cały zebrany materiał, łącznie z wykonanymi planami i dziennikami drogowymi, do komisji gubernialnej. Tutaj materiał ten podlegał rozpatrzeniu i sprawdzeniu, łącznie ze skargami i spornymi kwestiami, które mogły wyniknąć w trakcie prac mierniczych. Ostatecznego zatwierdzenia projektu granicy miała dokonać w trzeciej instancji międzygubernialna komisja w Warszawie. Zobowiązana ona została do definitywnego rozstrzygnięcia wszelkich wątpliwości i do opracowania specjalnej mapy, na której miała się znaleźć cała granica guberni chełmskiej z Nadwiślańskim Krajem¹⁸. W praktyce jednak międzygubernialna komisja nie była ciałem zupełnie niezależnym, musiała się liczyć bowiem z ogólnym nadzorem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu, a nawet z bezpośrednimi ingerencjami dotyczącymi konkretnych skarg i zażaleń¹⁹.

W ramach zarysowanej wyżej struktury organów rozpoczęły się w lutym 1913 r. prace delimitacyjne w terenie. Można je podzielić na dwa zasadnicze etapy:

- 1) ściśle wytyczenie w terenie granicy gubernialnej;
- 2) ustawienie znaków granicznych zgodnie z zatwierdzoną już linią graniczną.

Pierwszy etap trwał od lutego do sierpnia 1913 r. Już w pierwszej dekadzie lutego ukonstytuowała się powiatowa komisja we Włodawie, a kilka dni później uczyniły to pozostałe. Ogółem utworzono 3 komisje powiatowe w guberni siedleckiej (radzyńską, konstantynowską i włodawską) i 5 komisji w guberni lubelskiej (biłgorajską, chełmską, krasnostawską, lubartowską i zamojską). Od końca

¹⁷ *Ibid.*; Protokoły posiedzeń lubelskiej komisji gubernialnej z 17 III 1913 r. i z 30 V 1913 r., APL, LGUSWł, nr 300, k. 50 (od k. 76 sygn. nr 300 jest nie foliowana, protokół z 30 V znajduje się w tej drugiej części); Protokoły posiedzeń siedleckiej komisji gubernialnej z 8 IV 1913 r. i 10 XI 1913 r., APL, KGCh, nr 2, nie fol.

¹⁸ Pismo generał-gubernatora warszawskiego do gubernatora siedleckiego z 4 II 1913 r. nr 471/5, APL, KGCh, nr 2, nie fol.; Pismo generał-gubernatora warszawskiego do gubernatora lubelskiego z 4 II 1913 r., nr 472/5, APL, LGUSWł, nr 300, k. 15–18.

¹⁹ *Ibid.*, od k. 76 nie fol., Pismo Departamentu Spraw Ogólnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do generał-gubernatora warszawskiego z 16 VII 1913 r., nr 21218.

lutego poczynając, komisje te rozpoczęły prace w terenie. Ich istota polegała na przejściu wzdłuż projektowanej linii granicznej, wykonaniu planów i rysunków oraz dokładnym naniesieniu tej linii na mapę o dużej skali. Komisje miały obowiązek prowadzić dzienniki drogowe, w których zapisywano, ile pracy wykonano w ciągu dnia, skargi i prośby miejscowej ludności i wszelkie informacje związane z delimitacją. Działania komisji odbywały się w obecności właścicieli granicznych ziem, przedstawicieli wsi, gmin i miast, które ze względu na swoje położenie bezpośrednio zainteresowane były przebiegiem granicy. Komisje wysyłały w tym celu specjalne zawiadomienia. Wójtowie gmin i sołtysi zostali zobowiązani do pełnej współpracy, a ochronę zapewniali urzędnicy straży ziemskiej. Czas omawianych prac polowych zależał od długości granicy w ramach poszczególnych powiatów i od miejscowych warunków terenowych. Wśród powiatów guberni siedleckiej najdłuższą trwała praca komisji konstantynowskiej, bo aż do początku kwietnia 1913 r. Wynikało to z nieporozumienia. Brak koordynacji działań komisji powiatowych spowodował pominięcie pewnego odcinka granicy i naprawiono to dopiero w dniach 31 III–3 IV 1913 r. W obrębie guberni lubelskiej prace te przebiegały sprawniej i do 15 III 1913 r. wszystkie komisje zakończyły obchód swojego odcinka granicy (lubartowska i krasnostawska uczyniły to już w lutym). Wynikało to na pewno w dużym stopniu ze współdziałania komisji i uzgadniania terminów robót oraz dokładnego ustalenia punktów, w których rozpoczynają i kończą prace poszczególne komisje²⁰.

Na marginesie zagadnień związanych z delimitacją warto wspomnieć, że przewodniczący komisji, którym był, jak wiadomo, komisarz do spraw włościańskich, nie przestawał pełnić swych zwykłych funkcji. Otóż, jeśli w jakiejś miejscowości położonej przy linii granicznej zaistniał spór graniczny, komisarz miał obowiązek go rozstrzygnąć według zwykłych zasad, stosowanych przez urzędy do spraw włościańskich. Wypadki takie zdarzały się w praktyce i komisarz zmuszony był rozstrzygać zawikłane niekiedy spory, chociaż hamowało to niewątpliwie tempo prac komisji. Władzom rosyjskim chodziło jednak o załatwienie wszelkich konfliktów, choćby tylko pośrednio związanych z granicą nowej guberni²¹.

Wracając do kwestii delimitacyjnych, należy zwrócić uwagę na stałą presję na komisje powiatowe, wywieraną przez organy gubernialne. Gubernator siedlecki polecił przewodniczącym podlegających mu 3 komisji, aby składali cotygodniowe raporty o przebiegu robót, a stały członek Lubelskiego Gubernialnego

²⁰ Np. Pismo komisarza do spraw włościańskich powiatu chełmskiego do komisarza powiatu lubartowskiego z 9 II 1913 r., nr 218 i odpowiedź z 11 II 1913 r., nr 94, APL, Komisarz do spraw włościańskich powiatu chełmskiego (KCh), nr 34, nie fol. i in. Informacje dotyczące liczby komisji powiatowych, przebiegu ich prac itp. opracowano na podstawie krótkich notatek służbowych, pism i raportów z korespondencji pomiędzy władzami powiatowymi a władzami gubernialnymi. Znajdują się one w następujących zespołach: APL, KGCh, nr 2, nie fol.; Komisarz do spraw włościańskich powiatu konstantynowskiego (K. Konst), nr 16b, k. 8–9, 11–12, 23–24 i n., LGUSW, nr 301, nie fol.; K. Ch., nr 34, nie fol. i nr 118, nie fol.; Komisarz do spraw włościańskich powiatu biłgorajskiego (K. B.) nr 51a, nie fol. i nr 143, nie fol.

²¹ Np. spór między mieszkańcami wsi Tyśmienica a właścicielem majątku Parczew-Uścimów czy konflikt między włościaninem z wsi Gródek powiatu radzyńskiego a właścicielem wspomnianego majątku Parczew-Uścimów, APL, KGCh, nr 2, nie fol.

Urzędu do Spraw Włościańskich (w imieniu gubernatora lubelskiego) domagał się takich raportów co 3–4 dni²². W wyniku takich nacisków komisje powiatowe przyspieszyły znacznie swoje działania i jak najszybciej (często zbyt pośpiesznie) przesyłały cały zgromadzony materiał do stolic guberni. Na podstawie tego materiału rozpoczynały się prace komisji gubernialnych. W dalszym ciągu administracja lubelska wyprzedzała swoich kolegów z Siedlec. Pod przewodnictwem gubernatora A. I. Kielepowskiego 17 III 1913 r. odbyło się w Lublinie posiedzenie komisji gubernialnej. W trakcie obrad rozpatrywano skargi i odwołania, które kwestionowały decyzje komisji powiatowych. W większości przypadków skargi te komisja gubernialna w całości odrzucała, zatwierdzając w ten sposób sprawozdania komisji powiatowych. Wyjątek stanowiła prośba leśniczego z leśnictwa chełmskiego, aby jego służbowy przydział lasu, leżący niedaleko wsi Łopiennik, włączyć do guberni chełmskiej, związany jest on bowiem organicznie z chełmskimi lasami państwowymi. Chodziło o tak drobny skrawek terytorium, że komisja przychyliła się do tej prośby nie widząc w jej zaspokojeniu naruszenia ustawy z 23 VI 1912 r. Inaczej potraktowano prośby ludności prawosławnej z powiatu zamojskiego. Uzyskały one poparcie duchowieństwa tego wyznania z biskupem Eulogiuszem na czele. Prośby te dotyczyły zmiany granicy gubernialnej w pobliżu żeńskiego klasztoru prawosławnego w Radeczniczy. Komisja gubernialna poleciła komisji powiatowej zamojskiej powtórne przeprowadzenie w terenie prac z zaleceniem uwzględnienia religijnych związków tego klasztoru z gubernią chełmską. Na kolejnym posiedzeniu komisji gubernialnej 3 IV 1913 r. ta właśnie sprawa stanowiła najważniejszy punkt obrad. Postanowiono zatwierdzić projekt przedstawiony przez komisję zamojską, rozszerzający znacznie obszar terenów przechodzących do guberni chełmskiej, mimo protestów miejscowej ludności polskiej. Projekt ten przewidywał przyłączenie do guberni chełmskiej nie tylko wsi Radecznicza z leżącym na jej terenie klasztorem, ale także wsi Zabuze, której tereny łączyły Radecznicę z ziemiami guberni chełmskiej²³. Ostateczne decyzje w tej sprawie były jednak odmienne. Wieś Zabuze pozostała w obrębie guberni lubelskiej, a ziemie wsi Radecznicza stanowiły enklawę chełmską wśród ziem guberni lubelskiej. Nieco mniejszą enklawę stanowiła wieś Dyle, wchodząca w skład powiatu biłgorajskiego guberni chełmskiej. Były to jedyne tego typu rozwiązania w czasie całej akcji delimitacyjnej.²⁴ Dla porządku warto zaznaczyć, że 4 IV 1913 r.

²² Pisma gubernatora siedleckiego do komisarzy powiatów: włodawskiego, konstantynowskiego i radzyńskiego z 26 II 1913 r., nr 128, 129, 130, APL, KGCh, nr 2, nie fol.; Pismo sątego członka Lubelskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich do komisarza powiatu biłgorajskiego z 15 II 1913 r., nr 887, APL, K. B., nr 51a, nie fol.

²³ APL, LGUSWł, nr 300, k. 50–54.

²⁴ Nie zachowało się, niestety, odpowiednie postanowienie komisji międzygubernialnej. Tęzę o utworzeniu enklaw radeczniczej i dyleckiej oparto na mapie guberni chełmskiej, wydanej przez Chełmski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich w r. 1913. Urząd ten istniał dopiero od 1 IX 1913 r., a więc przypuszczać należy, że mapa ta była sporządzona już po ostatecznym zatwierdzeniu granicy przez ministra spraw wewnętrznych 10 VIII 1913 r. (zob. niżej ryc. 2). Natomiast granice powiatów znajdowały się w fazie projektowania. Ostateczne zatwierdzenie tych granic nastąpiło dopiero na mocy postanowienia ministra spraw wewnętrznych z 27 VI 1914 r., opublikowanego w nr 181 *Sobranija Uzakonienij i Rasporiazenij Prawitielstwa* z 18 VII 1914 r.

odbyło się kolejne posiedzenie komisji gubernialnej, ale dotyczyło ono w całości projektów nowych gmin i powiatów²⁵.

W Siedlcach posiedzenie komisji gubernialnej, podsumowujące dotychczasowe prace terenowe, odbyło się dopiero 8 IV 1913 r. Obradująca pod przewodnictwem wicegubernatora Fułona komisja zatwierdziła na wstępie sprawozdania wszystkich 3 komisji powiatowych. W dalszej części posiedzenia siedlecka komisja gubernialna rozpatrywała różne zażalenia i prośby. Większość z nich odrzucono, nawet podanie burmistrza Międzyrzecza, aby nie wyłączać z granic miasta folwarku Zadworne. Warto zwrócić uwagę, że zaskarżana decyzja radzyńskiej komisji powiatowej została podjęta niejednomyślnie (zdanie odrębne wyraził naczelnik powiatu radzyńskiego baron Kleist), a mimo to komisja gubernialna zatwierdziła to postanowienie i włączyła folwark Zadworne do gminy Zahajki, a tym samym do guberni chełmskiej. W sposób szczególny zostały potraktowane prośby duchowieństwa prawosławnego²⁶.

Protokoły z omówionych wyżej posiedzeń lubelskiej i siedleckiej komisji gubernialnej przesłano wraz ze zgrupowanym materiałem do Warszawy pod obrady specjalnej międzygubernialnej komisji, której posiedzenie odbyło się 7 V 1913 r. i miało bardzo istotny wpływ na dalsze losy delimitacji. Komisja międzygubernialna znalazła tyle nieprawidłowości, że konieczne okazało się powtórne przeprowadzenie prac terenowych. Zalecenia komisji warszawskiej dotyczyły zarówno szczegółowych rozstrzygnięć (spraw takich było sporo w związku z ogromną liczbą skarg i zażaleń ciągle wpływających do różnych władz administracyjnych), jak i ogólnych wskazówek. Polecono komisjom niższego szczebla ściśle przestrzeganie postanowień ustawy z 23 VI 1912 r. W związku z tym, że wymieniała ona jedynie wsie, osady i miasta, które wchodziły do guberni chełmskiej, a pomijała całkowicie majątki dworskie i majątki państwowe – te ostatnie miały zostać w guberni lubelskiej. W przypadku prośby właściciela takiego majątku o włączenie do guberni chełmskiej, należało jego ziemie opisać z uwzględnieniem ich przynależności gminnej i powierzchni oraz sporządzić ich dokładny rysunek, który był dodatkiem do ogólnego rysunku granicy terenu, sporządzanym przez każdą komisję po powtórnych obchodzie²⁷.

Wykonanie poleceń międzygubernialnej komisji zajęło jeszcze sporo czasu, dlatego ostateczne granice guberni chełmskiej zostały zatwierdzone przez ministra spraw wewnętrznych i opublikowane dopiero 10 VIII 1913 r.²⁸

²⁵ APL, LGUSWł, nr 300, k. 57–58.

²⁶ Na przykład na prośby z parafii Uhnin, Ostrów i Kolechowice o przyłączenie do guberni chełmskiej pewnych ziem leżących w pobliżu tych parafii. Żadna z tych prób nie została odrzucona, wszystkie przekazano do rozpatrzenia przez komisję międzygubernialną. APL, KGS, nr 941b, k. 6–9. Przebieg granicy gubernialnej na terenie Międzyrzeczyzny został omówiony. Zob. A. W r z y s z c z : *Zmiany granic administracyjnych na terenie Międzyrzeczyzny w latach 1912–1915*, „Rocznik Międzyrzeczki” 1988–1990, t. XX–XXI–XXII, ss. 220–233.

²⁷ APL, LGUSWł, nr 300, od k. 76 nie fol., Protokół lubelskiej komisji gubernialnej z 30 V 1913 r., K. Konst., nr 16b, k. 31–32.

²⁸ „Prawitelswennnyj Wiestnik”, nr 173 z 10 VIII 1913 r.; K o r o b o w i c z : *Projekt...*, s. 187.

Decyzja ministra spraw wewnętrznych pozwoliła na przejście do drugiego etapu delimitacji, a mianowicie do ustanowienia znaków granicznych w terenie. Zainicjował te działania generał-gubernator warszawski jednobrzmiącymi pismami z 31 VIII 1913 r., skierowanymi do gubernatorów lubelskiego i siedleckiego. Poleciał w nich, aby podległe gubernatorom komisje powiatowe przygotowały się do oznaczenia granicy gubernialnej odpowiednimi do tego celu słupami, które miały być ustawione w punktach przecięcia tej granicy z drogami I i II kategorii oraz w innych miejscach, których oznaczenie uznane zostanie za konieczne. Generał-gubernator warszawski zastrzegł sobie finansowy nadzór nad tymi pracami²⁹. Wkrótce w tak zarysowanym schemacie nastąpiła dość istotna zmiana. Podczas pobytu w Warszawie gubernatorzy lubelski i chełmski w obecności generał-gubernatora uzgodnili, że dalsze prace techniczne nadzorować będzie w całości gubernator lubelski. Mimo tych ustaleń, aż do połowy października władze gubernialne z Chełma wydawały polecenia w tej kwestii komisjom powiatowym. Przyczyna tego stanu rzeczy była dość błaha. W związku z nieobecnością gubernatora chełmskiego Wołżyna zastępował go wicegubernator Fułton, który nic nie wiedział o uzgodnieniach warszawskich i realizował dyrektywy zawarte w piśmie z 31 VIII 1913 r. Do wyjaśnienia tych nieporozumień przyczynili się urzędnicy Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego, zaniepokojeni finansowymi żądaniem wicegubernatora Fułtona³⁰. Dzięki tej interwencji wysłano w dniach 23–25 X 1913 r. do wszystkich powiatów pisma wyjaśniające, w których władze gubernialne w Chełmie anulowały swoje poprzednie decyzje w sprawie ustawiania słupów i nakazywały podporządkować się w tej kwestii gubernatorowi lubelskiemu³¹. Wydał on dokładne instrukcje już na początku października. Słupy miały być drewniane, okrągłe, o długości 5 arszynów (ok. 356 cm), a grubości 6 wierszków (ok. 26 cm), pomalowane białą i czarną farbą. Białą tablicę należało umieścić od strony drogi, namalować na niej godło i czarny napis: Granica Chełmskiej i Lubelskiej Guberni. Komisje powiatowe miały nadzorować ustawianie słupów w obecności wójtów sąsiadujących gmin. Słupy należało numerować oddzielnie dla każdego powiatu. Mimo tak szczegółowych dyrektyw pojawiły się wątpliwości, które gubernator lubelski rozstrzygnął w końcu października. Zdecydował, że tablice będą dwie z napisami: Chełmska Gubernia, a na drugiej tablicy – Lubelska Gubernia³². Na podstawie tych zaleceń poszczególne komisje powiatowe przystąpiły do pracy. W różnych terminach zaczęły napływać do nich sprawozdania wraz ze szczegółowymi raportami omawiającymi miejsce ustawienia każdego słupa. Szybkość pracy komisji zależała od liczby słupów, a była ona

²⁹ Pismo generał-gubernatora warszawskiego do gubernatora siedleckiego z 31 VIII 1913 r., nr 382/5, APL, KGCh, nr 2, nie fol.

³⁰ Pismo Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego do gubernatora lubelskiego z 14 X 1913 r., nr 4549 i odpowiedź na nie z 22 X 1913 r., nr 7151, APL, LGUSWi, nr 300, nie fol.

³¹ Pisma takie znajdują się np. w APL, KGCh, nr 2, nie fol.; K. B., nr 51a, nie fol.; K. Konst., nr 16b, k. 70.

³² Pisma gubernatora lubelskiego do komisarzy powiatów: biłgorajskiego i chełmskiego z 4 X 1913 r., nr 6750 i 6754, APL, K. B., nr 51a, nie fol.; K. Ch., nr 34, nie fol.; Pisma gubernatora lubelskiego do komisarzy powiatów: biłgorajskiego i chełmskiego z 29 X 1913 r., nr 7339 i 7343, APL, K. B., nr 51a, nie fol.; K. Ch., nr 34, nie fol.

bardzo zróżnicowana. W powiecie konstantynowskim ustawiono ich tylko 9, a w powiecie biłgorajskim aż 90. Większość komisji zakończyła działanie w listopadzie i grudniu 1913 r., ale wspomniana komisja biłgorajska uczyniła to dopiero w końcu stycznia 1914 r. Jeszcze dłużej trwały prace w powiecie chełmskim. Ostatnie słupy zostały tu postawione w dniach 23 V–24 V 1914 r. i datę tę można uznać za koniec drugiego etapu delimitacji. Dla porządku należy dodać, że na całej granicy guberni chełmskiej i lubelskiej ustawiono ogółem 280 słupów³³.

Na koniec warto ocenić ogólnie przebieg delimitacji. Wbrew przewidywaniom rosyjskiej administracji prace delimitacyjne znacznie się przeciągnęły³⁴. Wpłynęło na to zapewne wiele czynników. Znane są nam przykłady nieudolności i błędy komisji. Jednak trzeba bezstronnie przyznać, że prace wykonywane były w bardzo trudnych warunkach. Z jednej strony komisje znajdowały się pod presją wyższych władz, z drugiej były wręcz zasypywane lawiną prośb, skarg i zażaleń składanych przez miejscową ludność³⁵. Poza tym nie można całej winy przypisywać organom administracyjnym. Działy one według przepisów ustawy z 23 VI 1912 r., która była oparta na bardzo kontrowersyjnych założeniach narodowościowo-religijnych i jej postanowienia musiały być przyjęte bardzo źle przez ludność zamieszkującą przygraniczne tereny. Oprócz tego tekst ustawy ze względu na błędy redakcyjne spowodował wiele nieporozumień³⁶. Wreszcie sam sposób wyznaczania linii granicznej pozostawiał wiele do życzenia. Wymienione bowiem w nim zostały tylko wsie, osady i miasta, a nie uwzględniono w ogóle majątków szlacheckich i państwowych, których ziemie często wcinały się głęboko między ziemie miejscowości włączonych do guberni chełmskiej. Dlatego też linia graniczna miała tak nieregularny kształt, co ukazuje mapka, na której zaznaczono przebieg granicy na terenie powiatów biłgorajskiego, zamojskiego i krasnostawskiego³⁷ (ryc. 1).

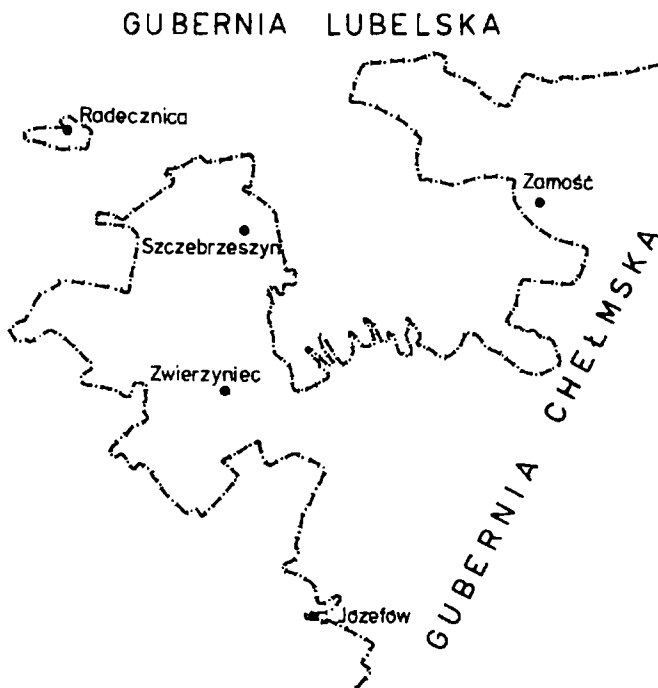
³³ Informacje dotyczące ustawiania słupów w poszczególnych powiatach opracowano na podstawie krótkich raportów i innych pism znajdujących się w: APL, KGCh, nr 2, nie fol., LGUSWł, nr 301, k. 377–414 i in.; Chełmski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich (ChGUSWł), nr 5, k. 35, 36; K. Ch., nr 34, nie fol.; K. B., nr 51a, nie fol.; K. Konst., nr 16b, k. 65–66, 69–73.

³⁴ Na przykład gubernator lubelski uważał, że prace te nie będą zbyt trudne. Pismo gubernatora lubelskiego do generał-gubernatora warszawskiego z 9 VIII 1912 r., nr 169, APL, LGUSWł, nr 300, k. 8.

³⁵ Liczba skarg, które wpłynęły do różnych organów administracyjnych w związku z wydzieleniem guberni chełmskiej przekracza 80. Można je znaleźć w APL, KGCh, nr 2, nie fol.; LGUSWł, nr 302, nie fol.; nr 300, od k. 76 nie fol., nr 301, k. 701–702, 548; ChGUSWł, nr 5, k. 92–104; K. Ch., nr 34, nie fol.; K. B., nr 51a, nie fol. i in.

³⁶ Dotyczy to na przykład wsi Kozły, która nie została wymieniona z ustawie z 23 VI 1912 r. wśród miejscowości przechodzących do guberni chełmskiej, ale pozostawienie jej w guberni lubelskiej organy delimitacyjne uznały za niemożliwe, gdyż w takim przypadku ziemie tej wsi stanowiłyby enklawę lubelską wśród ziem guberni chełmskiej. Pismo gubernatora siedleckiego do generał-gubernatora warszawskiego z 22 IV 1913 r., nr 238, APL, KGCh, nr 2, nie fol. Warto przypomnieć, że argumenty te nie były przeszkodą w spełnieniu prośb ludności prawosławnej i przyłączeniu Radeczniczy do guberni chełmskiej.

³⁷ Nie oznaczony maszynopis znajdujący się w APL, KGCh, nr 2, nie fol.

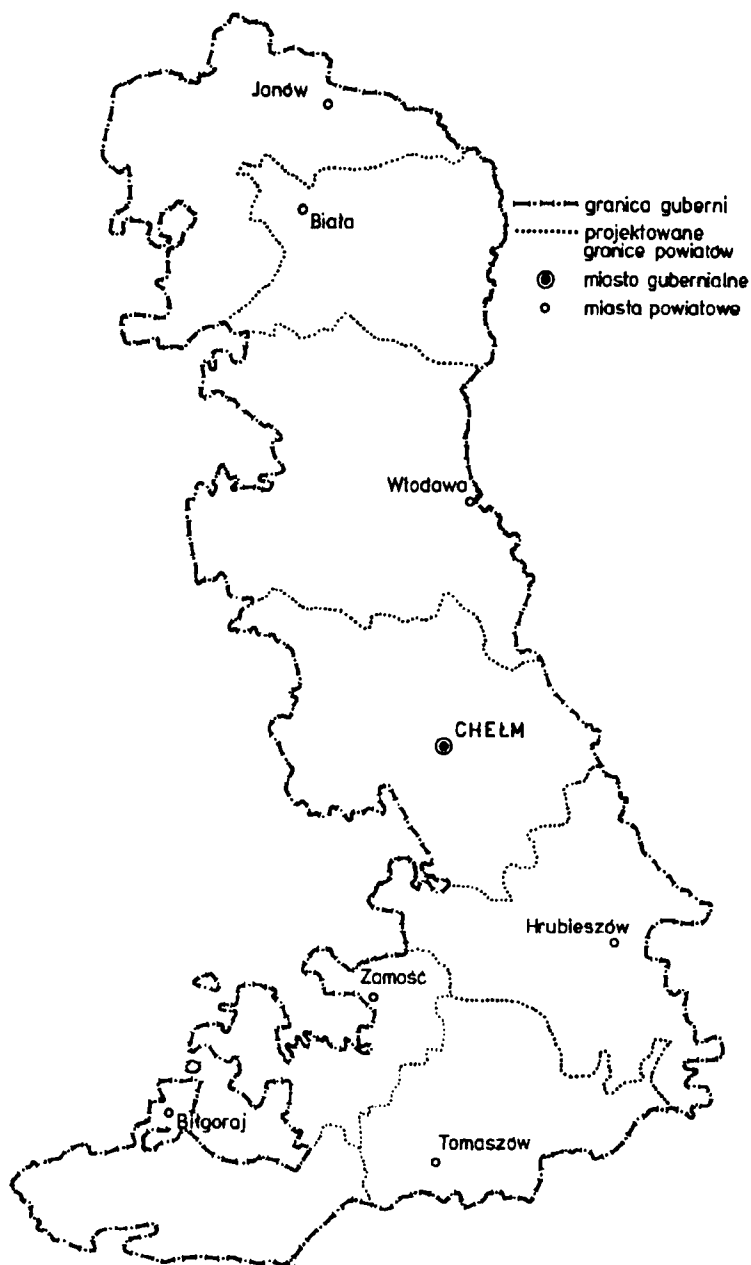
Ryc. 1

Mapkę opracowano na podstawie rysunku, który znajduje się w APL, LGUSWi nr 301, k. 562

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bildung des Cholmer Gouvernements und dessen Befreiung von der Herrschaft des Warschauer Generalgouverneurs war ein der wichtigsten politischen Probleme im Königreich Polen zu Beginn des 20. Jh. Die Konzeptionen, die östlichen Gebiete des Königreichs in ein separates Gouvernement auszusondern – waren seit dem Jahre 1864 mehrmals geäußert worden; bis zu Beginn des 20. Jh. hielten aber die russischen Behörden solche Reorganisation für zwecklos. Die langjährigen Bemühungen der griechisch-orthodoxen Geistlichkeit haben endlich Erfolg gebracht. Am 14.06.1912 hat der russische Parlament das Gesetz verabschiedet: „Über Bildung aus den östlichen Gebieten des Lubliner und des Siedlcer Gouvernements eines gesonderten Cholmer Gouvernements mit gleichzeitiger Befreiung von der Herrschaft des Warschauer Generalgouverneurs“. Am 23.06. hat dieses Gesetz die Bestätigung des Zaren erhalten.

Eine der wichtigsten Tätigkeiten der russischen Verwaltungsbehörden war, die genaue Grenzlinie zwischen dem Lubliner und dem Cholmer Gouvernement zu bestimmen. Nach halbjährigen Vorbereitungsarbeiten wurden spezielle Delimitationsorgane berufen, die im Februar 1913 die entsprechenden Delimitationsarbeiten eingeleitet haben. Es waren drei Arten von Kommissionen gebildet: 8 Kreis-, 2 Gouvernements- (Lubliner, Siedlcer und seit 1.09.1913 Cholmer) und 1 Intergouvernementskommission. Die Arbeiten deren kann man in zwei Perioden teilen: die Bestimmung der Grenzen – vom Februar bis August 1913, und die Aufstellung der Grenzpfähle – vom August 1913 bis Mai 1914. Die Delimitationsarbeiten haben allerlei Widersprüche der dort ansässigen Bevölkerung hervorgerufen. Dadurch wurden die Arbeiten verlangsamt und erschwert, was zugleich aber Unkompetenz und Fahrlässigkeit mehrerer Beamten entblößte. Die Durchführung der Delimitation dauerte fast drei Jahre, obwohl die russischen Behörden es als eine einfache Arbeit angesehen haben.

Ryc. 2. Gubernia chełmska

Opracowano na podstawie mapy wydanej przez Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Włościańskich w r. 1913. Zbiory Map APL

